

Миграция и мобилност сред ромите като ресурс за придобиване на социален капитал

Иванка Абаджиева-Иванова

Докторант в Катедра Етнология, ИФ, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Migration and Mobility among Roma as a Resource to Gain Social Capital

Ivanka Abadzieva-Ivanova

Summary

Keywords: labor migration, social capital, cultural capital, symbolic capital, social transfer, livelihood strategy

In the last three decades Roma are the group with high percent of unemployment, poverty and illiteracy. Accession of Bulgaria in European Union facilitates transnational labor migration and a lot of Roma people choose to work abroad as a livelihood strategy. This leads to accumulation of new life experience and economic, social and mental changes at individual and community level. The obvious changes for observers are improvement in economic well-being and lifestyle. However more important and valuable are the changes in attitudes, traditional practices, expectations for life and social hierarchies connected to the new cultural, social and symbolic capital that comes through social transfers.

За ромите намирането на препитание е първата стъпка за излизане от порочния кръг безработица - бедност - неграмотност. Всички информатори (роми и не-роми²⁷) сочат

²⁷ В настоящата статия терминът „роми“ обхваща всички информатори, които са се идентифицирали като такива или околното население е идентифицирало като „роми“ по време на провеждането на теренните изследвания, върху които е направен анализа. Терминът „не-роми“ е условно означение на всички останали, за да се избегне терминологичното утежняване на текста. Това напълно условно разделение отразява

именно миграцията като един от основните фактори влияещи положително върху развитието на общностите в ромските квартали през последните години. Впечатляващ е консенсусът сред тях за ползите от излизането на хората от ромския квартал и установяването им за различен период от време в чужда държава. По време на теренните ми проучвания сред ромите пролича желанието за излизане от затворената общност в ромската махалата, както и отдалечаване на децата от нея, за да завършат минимум средно образование и да имат шанс за нов по-различен, по-добър живот. Излизайки да работят в чужбина, ромите напускат капсулираните квартали, разширяват светогледа си, повишават мотивацията си за ограмотяване и образование. Те подобряват икономическото си състояние и придобиват нов опит, който увеличава техния социален капитал извън общността.

Настоящата статия е част от дисертационния ми труд, посветен на социо-културните промени сред ромските общности, които могат да се разглеждат като резултат от засилената трудова мобилност извън пределите на България. Текстът представлява кратък обзор на процесите, които регистрирах на терен за периода 2016-2018 г. Акцентът тук постявам върху социалния капитал, защото връзките, които индивидът изражда с околните са от решаващо значение първо за неговото собствено развитие, а след това и за развитието на неговото семейство и общност. Анализът на връзките е актуален и от гледна точка на междуобщностните и междуетническите отношения в рамките на една държава, които са определящи за интегритета на гражданите в нея.

Различните форми на капитал

Тук е мястото да изясня какво означавам със социален капитал и защо смятам, че е приложим към конкретната тема. Теорията за капиталите датира още от XIX век, но набира скорост през 80-те и 90-те години на XX век, когато социалните учени постепенно разширяват употребите на понятието капитал, дефинициите на отделните му форми, тяхното образуване и ползи, за да стигнем до второто десетилетие на XXI век, когато изследователите вече говорят за социотехнически капитал, обвързващ съществуващите връзки между хората, виртуалното пространство и стойността на технологиите (Христова,

вътрешната и външната гледна точка по отношение на процесите, които текат в ромските общности. На местата в текста, в които междугруповото различие сред ромите има значение за отношенията с външните за общността хора, то ще бъде изрично упоменавано.

2016). Няма да се спирам подробно върху възникването и развитието на понятията, тъй като това се разглежда в изключително широки рамки в социалните и икономическите науки (Portes, 1998; Waldstrom and Svendsen, 2008; Стоилова, 2012; Христова, 2016). Изведените в текста публикации правят обзор на широката палитра от изследвания и подходи спрямо капитала. Авторите посочват основни методологически проблеми в разбирането на социалния капитал и неговото изследване.

Пиер Бурдийо разглежда капитала като част от структурата на социалния свят. Развива хипотезата за съществуването на материални и нематериални форми на капитал - икономически, културен и социален. Според автора, за да анализираме и обясним социалния свят не е достатъчно да разглеждаме единствено формите на капитала, разпознати в икономическите теории и изрично подчертава, че икономическата размяна е частен случай на размяната по принцип. Той определя икономическия капитал като овеществена, материализирана форма на акумулацията от човека или групата труд. Това е и най-видимата форма на капитал, която лесно се превръща в пари и/ или право на собственост. Икономическият капитал е в основата на другите форми на капитала, които непрекъснато се превръщат един в друг (Bourdieu, 1986: 241-242).

Културният капитал според Бурдийо се появява като теоретична хипотеза, за да обясни разликите в училищния успех на деца с различен произход, т.е. специфичните печалби, които деца, идващи от отделните класи могат да получат на академичния „пазар“. Културният капитал може да бъде вграден (embodied state) в човека като знания, умения, таланти, да бъде овеществен (objectified state) в произведените културни продукти или да бъде институционализиран (institutionalized state) под формата на образователните квалификации. Има свойството при определени условия да се превръща в икономически. Предполага полагане на усилия в посока самоусъвършенстване, инвестиция на време и е свързано с лишения и жертви. Поради тази причина културният капитал е неразривно свързан с човека, който го притежава и не може директно да се прехвърля на друг човек така, както икономическия. Пре-предаването на културен капитал става посредством възпитанието от родители и възрастни към децата, а извън семейството - в процеса на (формално и неформално) образование (Bourdieu, 1986: 243 - 247).

Третата форма на капитал, която отделя Бурдийо е социалния капитал, който дефинира като *„съвкупност от действителни или потенциални ресурси, свързани с притежанието*

на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимопознание; или с други думи, свързани с принадлежност към група, които не само са надарени с общи свойства, но и са обединени чрез постоянни и полезни връзки...“ (Бурдийо, 2003: 69). Тези връзки според автора са поддържани от материална и/ или символна размяна, а обемът му зависи от големината на мрежата и връзките, които може ефективно да мобилизира, както и от количеството капитал (икономически, културен и символен), притежаван от всеки, с който е в тази мрежа.

Джеймс Коулмън поставя социалния капитал в основата на човешкия капитал, търсейки пресечна точка между икономическото и социологическото обяснение на социалното действие. За него социалният капитал в общността и семейството има решаваща роля за създаването на човешкия капитал в следващото поколение. Според Коулман човешкият капитал не е осезаем, а въплътен в придобитите постепенно знания и умения. Съответно социалният капитал се извлича от отношенията, които се създават в процеса, при който хората придобиват тези знания и умения. Той изрично уточнява, че социалният капитал въздейства различно върху социалните актьори (индивиди или групи) - както е възможно да улеснява дадено действие, в друга ситуация въздейства ограничаващо, а в трета нанася вреда. Отделя три форми на социалния капитал: задължения и очаквания; информативна; норми, придружени с обществени санкции (Coleman, 1988).

Десетилетие по-късно Алехандро Портес, правейки преглед върху употребата на социалния капитал в модерната социология, привлича вниманието върху проблема за това как непаричните и нематериални ресурси могат да бъдат важни източници на сила и влияние. Това според него е особено важно в контекста на намаляване на дистанцията между икономическите и социологическите перспективи в търсенето на по-евтини и неикономически решения на социални проблеми. След кратък преглед на съществуващите дефиниции за социален капитал, авторът отделя ефектите от социалния капитал и нежеланите последици от него. Разглежда го и поставен в перспектива на ниво нация. Основен негов извод е, че социалният капитал има най-добра теоретична заявка на индивидуално ниво, но не е грешно да се рedefинира като структурно свойство и на по-големи сборове. Това са социалният контрол, социалният капитал като източник на семейна покрепа и като източник на ползи от мрежите извън семейството и рода. Портес обобщава отрицателните нежелани последствия от социалния капитал, а в края на прегледа си поставя

във фокус потенциалните ползи за актьорите, произлизащи от включването им в мрежи или по-широкообхватни социални структури (Portes, 1998).

Сред българските изследователи обзор на съществуващите теоретични постановки, свързани със социалния капитал прави Вяра Стоилова (Стоилова, 2012). Тя тръгва от разбирането за социалност, породена от несамодостатъчността на индивида при решението на конкретни проблеми, преминава през размяната, която оформя социалното и стига до социалния капитал, който определя като *„очаквания за взаимни „давания“ и „получавания“, които се реализират чрез трайни отношения между актьорите, които възпроизвеждат социалното и изграждат социалния капитал“* (Стоилова, 2012: 199).

Всички представени теории, независимо от посоките, в които развиват разбирането на социалния капитал, го определят като обобщаващо понятие за съвкупността от отношения, които хората изграждат помежду си и възможните ресурси, които тези отношения предлагат, тъй като те са в основата на развитието на индивида и общността. В тази посока е и анализът на социалния капитал, който правят Уалстъм и Свендсен (Waldstrom and Svendsen, 2008). Те го разглеждат в контекста на неокапиталистическата теория, която според авторите свързва традиционните форми на капитал с повишаващия се брой „екзотични“ форми на капитал в съвременната литература - дигитален, религиозен, организационен. На първо място авторите потвърждават, че социалният капитал е капитал, заедно с традиционните форми на капитала. Според тях социалният капитал е конструиран от реални/ действителни ресурси и потенциални ресурси и е много важно да бъде анализирано взаимодействието между тях. На второ място Уалдстръм и Свендсен представят примерен модел, който посочва основните характеристики на социалния капитал, от гледна точка на ресурсите в него:

продуктивен (productive) - действителен ресурс, който може да се капитализира;

трансформиращ се/ взаимозаменяем (interchangeable) - гъвкав ресурс, който може да се трансформира, но и да променя функциите си;

перспективен (prospective) - траен, пренася се в историята с различно ниво на риск от унищожаване;

вграден/ въплътен (embedded) - капиталът е оценен и е обект на човешки инвестиции;

стратегически (strategic) - това са човешките възможности (условия) за съхраняване на капитал за бъдещо ползване, включващи стратегии за инвестиции, капитализация и поддръжка (защото се обезценява във времето).

Според авторите при анализа на социален капитал е важно да се вземе предвид взаимодействието между действителните ресурси, които са взаимозаменими и продуктивни тук и сега и потенциалните (стратегически) ресурси, които можем някога да използваме (Waldstrom and Svendsen, 2008: 1507 - 1510).

От всичко дотук може да се обобщи, че в различните аналитични източници социалният капитал, в своите материализирани и нематериализирани форми представлява ресурс, който се добива от отношенията и връзките, които се изграждат между хората. В изследователското поле на мобилност и миграция социалният капитал е част от социалните трансфери, наред с нови и непознати нормативни структури, модели на поведение и разбираня за света, системи от практики, които се разменят между приемащите и изпращащите страни от мобилното и немобилното население. Културните и социалните ресурси, които се разменят при социалните трансфери, играят важна роля в разнообразни социални процеси - явяват се като потенциална помощ за общностно развитие; стимулиране на предприемачеството сред мигрантите; зависят от и подпомагат формирането на (транснационална) общност. При този тип трансфери социалният капитал се пренася заедно с ценностите и нормите, върху които е изграден. Има значение това, че той може да има положителни и отрицателни последствия (Levitt 1998: 926 - 927, 935 - 936). Пеги Левит прави подробна характеристика на социалните трансфери, като подчертава, че се знае недостатъчно за това как идеите и практиките се трансформират в приемащото общество и се връщат обратно в изпращащото, за да се появят нови културни продукти и да бъдат предизвикани промени в живота на хората (Levitt 2001: 55). Социалните трансфери се предават при контактите на мигрантите с немобилните членове на общността, чрез разговори, писма, предмети и други културни продукти. Авторката отбелязва няколко различия между механизмите на пренос на глобалната култура и тези на социалните трансфери:

- пътуват по пътища, които лесно се идентифицират - всеки може да каже откъде е научил нещо, как му е дошла конкретна идея и защо е решил да я приложи;
- предават се систематично и целенасочено от човек на човек и към конкретни групи;

- обикновено се случва между хора, които се познават лично или имат общи социални връзки;
- улеснени са от глобалните културни потоци, които се движат на макрониво (Levitt 2001: 63).

В контекста на изследваната тема за трансграничната миграция на ромите и развитието на техния социален капитал в рамките на изпращащата общност е от значение как „донесеното“ от мобилните роми въздейства върху общността, за да промени съществуващите връзки или да подпомогне създаването на нови връзки между ромите и околното население. Именно поради тази причина смятам, че в изследванията посветени на ромите има поле за широка дискусия върху изграждането на отношения между отделните етнически групи. Тежката социално-икономическа ситуация, която физически разделя хората и негативните нагласи, регистрирани в българското общество, на които ставаме свидетели, могат да бъдат преодоляни, ако се стимулира развитието на социалните връзки на ниво индивиди и общности. Това би следвало да стои като задача и в интеграционните политики на различни нива.

Теренът

Теренните изследвания, въз основа на които е направен настоящият анализ, са част от събирателската работа, свързана с дисертационния ми труд. През 2016 г. участвах в теренни етнологички експедиции в Южна България, които бяха локализиращи в районите на гр. Царево, гр. Смолян и гр. Харманли. През 2017 г. екипът ни се насочи към Северна България и пограничните гр. Каварна и гр. Лом²⁸. Основните методи за събиране на теренна информация бяха класическите за етнологията - наблюдение, полуструктурирано интервю и неформални разговори. Целта на екипа по време на експедициите беше да се изследват жизнените стратегии, свързани със стопанските дейности в една сравнителна перспектива, в зависимост от природните и икономически възможности в избраните региони. Дизайнът на по-общото изследване предполагаше и съпоставка на жизнените стратегии между отделните етнически и конфесионални групи в населените места. Поради тази причина материалът не е събиран концентрирано в ромските квартали, а информаторите ми са хора с различен етнически произход, който съм регистрирала според тяхното самоопределение.

²⁸ Експедициите бяха част от проект „Екосреда и жизненни традиции (културна адаптация, стопански модели и идентичност)“, финансиран от УКХ Алма Матер, СУ „Св. Климент Охридски“

Критерият ми за избор на ключови информатори, които не се самоопределят като роми или цигани са свързани с това да имат някакъв контакт с населението в ромските общности. За да придобия по-пълна представа за живота в населеното място и отношенията между отделните групи, не изключих напълно тези, които нямат пряк контакт с роми и не познават лично роми. Беше важно да събера данни, както за представата на общността за собственото си развитие, така и външната гледна точка, която често пъти не е свързана с личен контакт и регулярно взаимодействие в ежедневието. Основните въпроси, които поставях на информаторите бяха свързани с възможностите за намиране на работа в района, възможностите за образование, за пътуванията им в чужбина (независимо от причината им за посещението и периода на пребиваване зад граница). След общите разкази, насочвах темата на разговор към въпроса как се променя ромската общност/ квартал, след като хората са започнали да излизат в чужбина, да работят за различни периоди от време, а някои от тях и да се установяват със семействата си навън.

Изследванията на терен и интервютата, които съм провела в контекста на дисертационния ми труд са повече, но тук посочвам и използвам най-вече данни събрани по време на най-дългосрочните ми посещения. Дългите периоди на наблюдение върху ежедневието в посочените населени места, насочиха вниманието ми към необходимостта да анализирам общуването и контактите между роми и не-роми в населеното място.

Единствено в района на гр. Смолян не съм посещавала ромската общност. Според информаторите на място тя наброява около 1100 човека, по-голямата част от които живеят в гр. Смолян, кв. Устово и с. Смилян²⁹. В този район не съм правила интервюта с роми. Теренните експедиции в този район бяха приноси за труда ми, все пак, защото позволиха да направя паралел между стратегиите за мобилност и адаптивност между различните етнически групи. Проследих нагласите спрямо ромите, сред население, което изключително рядко има контакт с хора от ромски произход.

²⁹ Тук ми се струва важно да направя едно уточнение. Според данните от националното преброяване през 2011 г. за роми в цялата Община Смолян са се самоопределили 301 човека (258 в гр. Смолян и 41 - с. Смилян). Тенденцията според всички разпитвани информатори е към увеличаване на ромите в района, но най-вероятно само следващото национално преброяване може да даде точни и сигурни данни. Увеличаването на броя роми може да се обясни с нуждата от работна ръка в дърводобива. Според доклада „Анализ на ситуацията и оценка на потребностите от социални услуги в Община Смолян“, който обхваща периода 2012-2015 г. населението на общината намалява всяка година средно с 2224 д. (Анализ..., с. 8). Тази цифра включва смъртността, но и механичния прираст, който е отрицателен. За четирите години имаме между 408 и 519 заселили се, а изселилите се са между 708 и 950 човека. Може да се предположи, че част от трайно заселилите са роми.

Информаторите в смолянския регион, които са основно жители на селата Славейно, Петково, Момчиловци, споделяха, че цигани рядко се виждат по тези места. Според информаторите ни циганите идват по тези места от района на Пазарджик и Велинград (без да назовават и да знаят точно откъде) и основно биват наемани в дърводобива, заради недостига на мъжка работна ръка в гората и на гатерите. Нагласата към тези работници не беше крайно негативна, защото недостигът на работна ръка се очерта като сериозен проблем. Информаторите споделяха, че поради спецификата на дърводобива, ромите от равнината не могат да се справят за по-дълъг период от време. Това беше причина хората да се отнасят с присмех към тях, изтъквайки собствената си ценност като работещи в гората. Ромите най-често се заселват в гората за по няколко месеца, след което заминават и никой не се интересува накъде отиват. По време на престоя ни в с. Славейно през летните месеци ние виждахме от време на време *цигани*³⁰, които идваха с коне и пазаруваха от селските магазини. Рядко минават амбулантни търговци - *цигани*. Още по-рядко роми се заселват в тези села.

През 2018 г. имах възможност да участвам в теренни експедиции в района на Община Баните. Тогава попаднахме на няколко ромски семейства, които са се установили в с. Давидково „*преди няколко години*“. Много интересно в тяхната история се оказа това, че благодарение на техните деца, училището в селото е било възможно да бъде запазено за още една учебна година. То има статут на защитено, в него през учебната 2018/19 г. учат 32 деца от няколко села, отдалечени от общинския център. Заселването на роми в с. Давидково е прецедент, към който отношението е амбивалентно. От една страна жителите на селото се гордеят, защото са успели да помогнат на семейства в нужда, а от друга страна регистрирахме недоверие към тях, „*защото са роми*“. Наблюдавахме и още нещо - продължителното съвместно съжителство и общуване по-скоро сваля бариерите и променя общите нагласи. Хората казват „*Ето, и от тях има работливи, които могат да си плащат редовно наема и сметките*“³¹. това помага на селската общност да се мобилизира и да им съдейства, защото са били много бедни при пристигането си, а вече имат място, на което да живеят, работа и децата им редовно посещават училище. Тази история намира своето място

30 Местните жители използват екзонимът „цигани“, много рядко говорят за „роми“ и то ако водят по-формален разговор или ако са представители на институция.

31 Това мнение е обобщено от няколко интервюта.

и в Българска национална телевизия в предаването „Малки истории - Разказ за добрите хора от село Давидково“³².

Продължителният престой в населени места, в които има обособени ромски квартали, ми даде възможност да наблюдавам ежедневието и комуникацията между роми и не-роми, както и присъствието на роми извън кварталите. Така се пропукаха някои представи за общуването на някои места, които са наложени от политическия дискурс и медийните изявления. Интересен пример в това отношение се оказва град Каварна. Градът се представя за еталон по отношение на успешните интеграционни политики³³. Квартал „Хаджи Димитър“, в който живеят ромите, е изключително добре благоустроен - широки улици, големи къщи, чистота. По улиците се движат скъпи коли предимно с чужди регистрационни номера. Кварталът не само, че не се различава от „българските“, но изглежда доста по-приятелски. Едва в края му има неасфалтирана улица, на която видимо жителите са по-бедни. Говорейки, обаче, с българите за отношенията им с ромите, се оказа, че на територията на града има начално училище и детска градина, в които не са записани българчета, а ходят деца само „от квартала“. В гимназията, която се смята за по-елитно училище, се записват единици от ромските деца, които са от „по-напреднали семейства“ и то в случай, че не са се преместили заедно с родителите си да живеят в чужбина. В единствената Професионална гимназия също учат основно роми. Наличието на детска градина, която е посещавана само от ромчета прекъсва още в най-ранна възраст възможността на децата от различни етнически и социални групи да комуникират помежду си и да се учат да живеят заедно. В детската градина те за пръв път имат възможност активно, без посредничеството на възрастни, да общуват с връстници, които са извън фамилия/приятелски кръг или са от различна конфесионална общност. Там детето - билингва (а понякога и трилингва) усвоява

32 Предаването може да бъде гледано на адрес <https://video.bnt.bg/bg/a/razkaz-za-dobrite-khoro-ot-selo-davidkovo> (последно посещение 01.03.2019 г.)

33 Присъствала съм на не една и две международни срещи, в които Каварна е сочена за пример, на който трябва да се подражава. Издадени са и редица доклади, които представят общината изключително положително в това отношение, например „Социално-икономически ефекти от публичните инвестиции за приобщаване на ромите в Каварна“, 2015 г. на Център за изследване на демокрацията. Редица репортажи бяха излъчвани през годините, в които Цонко Цонев беше кмет: „Euronews снима филм за ромите в Каварна“ от 18.04.2012 г. <https://etnosi.wordpress.com/2012/04/18/54521/> (последно посещение 01.03.2019 г.); „Ромският Бевърли Хилс в Каварна“ от 08.04.2011 г. <http://news.bnt.bg/bg/a/50618-romskij-at-bevyrli-hils-v-kavarna> (последно посещение 01.03.2019 г.); „Русинова: Каварна може да бъде пример за интеграция на ромите“ от 10.06.2016 г. <https://novini.bg/bylgariya/politika/358448> (последно посещение 01.03.2019 г.).

и официалния език на държавата. Ромите от Каварна пътуват в чужбина много отдавна³⁴, голяма част от тях са се установили в Полша и дори са развили бизнес там. Живущите извън ромския квартал, въпреки че добре познават своите съграждани, споделяха почудата си за това как те успяват да построят големите къщи, които виждаме и дали парите не идват от някакъв вид „сечест бизнес“ или криминални дела, вместо от труд. Това беше показателен фрагмент за нагласите, които са формирани в цялото ни общество спрямо ромите. Защото, ако приемем, че негативната нагласа спрямо ромите е основана на представата за тях, че са „мръсни и миришат“, каква е причината към ромите в Каварна, които живеят по сходен начин с останалите в града, да бъдат подозирани в престъпления? Именно това наблюдение ме насочи към въпроса доколко и как всъщност общуват ромите и не-ромите в отделните населени места. При какви условия се случва? Поставям за дискусия тези въпроси, защото на фона на регистрираните общи негативни нагласи и социално напрежение между общностите, то самите информатори бяха доста единни посочвайки миграцията като много важна стъпка, за да „станат ромите като нас“ (българите), а това отваря вратата към взаимодействието между роми и българи, към изграждането на връзки и създаването на ресурси, които са следствие от изградения социален капитал.

Ще спра дотук с примерите от терена, за да очертая и общата картина на отношенията между общностите, в която на преден план информаторите извеждат икономическите фактори, които с течение на времето водят до социо-културни промени. Ромите се приемат като групата в най-лошо икономическо състояние и най-лошо преживяваща промените, които настъпват при навлизането на пазарната икономика - след политическите промени през 1989 г., те разполагат със скромни икономически капитал. Поради своето сравнително по-ниско образователно ниво, ромите са първите, които изпадат от пазара на труда в процеса на приватизация и връщане на земите. Възможностите за реализация на пазара на труда остават свити продължителен период от време (Томова 2008: 162 - 164). Във всички разговори, които проведох, оставането без работа и последвалото търсене на реализация, се определя от информаторите като най-тежкия период от живота им. Семействата им са били бедни и преди 1989 г., но тогава според разказите им, са имали работа, която в различна

34 Срещнах разкази, че там роми са работили в чужбина още преди 1989 г. в условията на държавно-регулираната трудова миграция, за които обаче не се появиха допълнителни доказателства. Приемам, че основната част от мигрантските потоци е започнала след политическите промени.

степен им е осигурявала социален престиж, съответстващ на водещата идеологическа линия.

След политическите промени през 1989 г. много бързо процесът на загуба на икономически капитал става ясно видим. В голямото изследване на етнокултурната ситуация в България, проведено в самото начало на т.нар. Преход става ясно, че ромите са бедни, изолирани и натоварени с изключително много негативни характеристики (Русанов 1992). Това е предпоставка за бързите процеси на маргинализация и аномия, в които изпадат части от тези общности (Томова, 1995). В този период, обаче, ромите все още не са във фокуса и интереса нито на политическите сили, нито на обществото. Бедността сред ромите и нуждата от т.нар. интеграция излиза на преден план като тема, по която е необходимо да се работи от страна на българската държава, едва при подготовката за присъединяването на България към Европейския съюз (Грекова, 2008а). Към днешна дата, наред с „производството“ на документи, изследователите наблюдават задълбочаване на негативните процеси без изглед състоянието на наследствена (често и абсолютна) бедност да бъде преборено, въпреки разнообразните специфично разработени политики с цел „интеграция на ромите в българското общество“³⁵.

На терен се вижда, че лошото социално-икономическото положение на ромите увеличава социалните дистанции и стимулира процеса на социалното изключване. В медиите животът на ромите се представя през образа на т.нар. „ромска/ циганска престъпност“ и нарушенията на обществения ред (Томова, 2011а; Пампоров, 2011). През 2018 г., когато оформям този текст, ставаме „свидетели“ на продължаващото натрупване на социално напрежение и периодичното избухване на конфликти между българи и роми³⁶. На пръв поглед ромските гета стават все по-големи и все по-откъснати.

Интересен поглед и обяснение на този процес на европейско ниво дават Елена Марушиакова и Веселин Попов, които развиват тезата, че обратно на очакваното,

35 За периода 1999 - 2018 г. са разработени няколко национални стратегически документа третиращи въпросите, свързани с интеграцията на малцинствата/ ромите, преодоляване на бедността, подобряване достъп до здравеопазване, образование и пазара на труда. На тяхната основа всяка област и община беше задължена да приеме общински стратегии и планове с включени ключови мерки, които да бъдат приложени на локално ниво. Няма да се спирам по-подробно на тях в този текст.

36 По време на финалната редакция на настоящия текст медииното пространство е заето от пореден конфликт между роми и българи, този път в с. Войводиново <https://www.plovdiv24.bg/novini/topics/840115.html> (последно посещение на 24.02.2019 г.)

специфичните политики, насочени към ромите оказват негативно влияние върху развитието на общностите. Според тях този тип политики маргинализират и стигматизират ромите, защото ги поставят в привидно привилегировано отношение в очите на мнозинството (Marushiakova & Popov, 2015).

Струва ми се важно да уточня какво аз разбирам под „интеграция“ - обединение в едно цяло на различни групи, поради обща работа и/ или общи интереси. Това е опростено разбиране за значението на думата и според него интеграцията не предполага механичното „включване“ на ромите в българското общество, към което реферира израза „интеграция *на* ромите *в* българското общество“³⁷, изведен от нормативните документи в България. Категорично се дистанцирам и от стереотипната представа за интеграция на ромите, която регистрирам на терен като „възпитание“ или „промяна“ на ромите така, че те да станат „като нас“. Интервютата, проведени от мен с българи, препотвърждават отново и отново нагласите към ромите, обобщени в изследване, направено преди повече от 20 години от Майя Грекова съвместно със студенти (Грекова, Гологанова, Кирилова, 1996). Интеграцията, според разбирането, което възприемам предполага взаимодействие между отделните групи/ общности и именно това затвърди интереса ми към социалния капитал в тези процеси, както и потвърди значението му. Така се породи въпросът как мобилността и миграцията влияят върху процесите на изграждане на връзки и акумулиране на социален капитал.

Предразсъдъци, социален капитал и мобилност

Теренните ми посещения потвърдиха общите изводи за икономическото състояние на хората, живеещи в изолираните т.нар. „ромски“ или „цигански“ квартали. В същото време, наблюдавайки сложната структура на отношенията вътре в квартала, за пореден път самите роми, които се включиха в изследването ми, обориха стереотипно наложените обобщения, че **всички** роми са „бедни“, „мръсни“ и „не работят“. Бедността и липсата на икономическа перспектива са едни от водещите причини за отхвърляне на ромите в посетените населени места. Всички роми, без изключение, насочваха разговора към липсата на работа и изявяваха желание да работят. Голяма част от тях вече бяха работили в чужбина,

37 Например „Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество“. Проблемът, който маркирам тук, е свързан с производството на документи, третиращи „интеграцията на ромите“ и е разгледан обстойно от Майя Грекова (напр. виж Грекова, 2008 - за периода на социализма и Грекова, 2008а - за периода 1999-2007).

имаха нагласата да работят там някога или съвсем скоро им предстоеше заминаване. Имаше и немобилни, които не желаят да работят в чужбина. Всички те, независимо от отношението им към миграцията, насочваха сами интервютата и неформалните разговори към работещите в чужбина, като предимно изтъкваха ползите от това. Препотвърди се изказваната многократно теза, че работата извън България, разбира се с известни различия в отделните райони, е основна стратегия за реализация и оцеляване в ромските общности (Пампоров, 2002, 2006; Томова, 2008). Събраните данни сочат, че десетилетие след влизането на България в Европейския съюз, миграционните процеси преформулират социалните отношения вътре и извън общността, идентичностите, бита, нагласите и поведението на ромите. Значението на миграцията се потвърждава и с постоянното увеличаване на изследователския интерес, насочен към темата, които няма да бъдат представени тук, заради краткия формат на изложението (Пампоров 2002, 2006, 2012; Томова 2008, 2011; Славкова 2013; Еролова 2013; Avdzhieva 2015, 2017, 2018).

„Мигрантите“, както на места наричат работещите в чужбина, много бързо след заминаването си видимо започват да се замогват. Според информаторите ми, а и наблюденията сочат, че след заминаването една от първите им задачи е с изкараните пари да подобрят битовите си условия - измазват къщата, сменят дограмата, купуват се уреди за дома (например готварска печка, хладилник, телевизор) и се прави вътрешен ремонт според възможностите. Купуват нови дрехи, мобилни устройства и предмети означаващи новият социален статус на трудовите мигранти. С течение на времето, на много места разликите между работещите в чужбина и оставащите тук става все по-ясно видима. Не липсват и конфликти между хората, породени от тези разлики. Например, в с. Ковачица, което се намира край град Лом, ни разказаха, че има напрежение между младежите от селото, които са с по-скромни възможности и тези, които идват да учат в Професионалната гимназия от с. Долни Цибър, чиито финансови възможности са видимо (дори демонстративно на моменти) по-добри. Скъпите коли, големите къщи и хубавите дрехи на циганите от гр. Каварна, които работят в чужбина, също са повод за напрежение. Успехът, видян през материалното, става цел и двигател на мобилността.

Според моите информатори, въпреки прикритите или явни конфликти, трудовата миграция в чужбина се приема като единствена възможност за осигуряване на някакъв „нормален“ живот от всички. Това се повтаряше във всички посетени населени места, като

хората цитираха няколко взаимосвързани причини, които обикновено вървяха заедно. От една страна, отговорите бяха „*няма работа*“ (нито за българи, нито за роми) - такъв беше случаят в гр. Лом. От друга страна, причините бяха свързани с по-високото заплащане - например в гр. Харманли. От трета страна, желанието за трудова миграция беше свързано с усещането за равенство в чужбина, което е породено от наличието на добре платена работа за всеки, който има желание да работи, без разлика в произхода. Добре заплатената работа е условно понятие, но в тези случаи дори и минималното заплащане на час в евро, се оценява като по-добро от наличните възможности тук.

На терен регистрирах включително и разкази за трудовата експлоатация, към които се надявам някой ден да се завърна като проблем, тъй като много трудно хората, които са в безизходица тук и намират начин да изкарват минимални средства в чужбина, осъзнават, че са попаднали в схема на т.нар. модерно робство - трудовата експлоатация. Такова проучване изисква съвсем друг изследователски подход, защото хората се страхуват. Информаторите по-скоро са склонни да кажат, че всичко е било наред, работили са с договори и ясни условия на труд, но по-задълбочен и обективен поглед сочи, че това невинаги е така и експлоатацията не се разпознава като такава.

Много от информаторите ми имаха лични истории, с които да подкрепят твърденията си, че съществува ясно изразена дискриминация на трудовия пазар в родните им места. Предразсъдъците и негативните нагласи много често възпрепятстват намирането на работа. Това лишава хората от възможността тук, в България, да осигурят базови битови условия и ги принуждава да търсят работа в чужбина. Там дори един работещ член от семейството е възможно да изкарва достатъчно пари, с които да отглежда достойно децата си, давайки им по-различен шанс в живота. Децата могат да учат и да завършат образованието си без да работят, разполагайки с всички материални условия - ремонтиран дом, нов модел мобилен телефон, компютър, модерни дрехи. Условия, които повечето от родителите не са имали като деца и младежи. Това повишава самочувствието на родителите, че са „успели“ да направят нещо повече в живота си. Пътуването и опознаването на други места разширява техния кръгозор, което допълнително ги стимулира. Тези от тях, които имат възможност започват да купуват къщи и апартаменти в „българските“ части на населените места и да се смесват. Те не записват децата си в „циганските“ / „ромските“ училища и, дори по думите на информаторите ми роми, започват все повече да са „*като българите*“. Интервюираните

българи от своя страна също определяха мигриращите роми като „*по-напредничеви*“, „*по-интелигентни*“ и „*по-работливи*“ от останалите. Те изразяваха своята склонност да общуват с тези т.нар. интегрирани роми, които „*заприличват на нас*“. Много от тях споделят, че не са против деца на такива „*напредничеви*“ родители, да учат с техните деца.

Икономическата активност съдейства за разширяването на контактите извън ромския квартал. Работата в чужбина разширява допълнително тези контакти, срещайки хората от махалата с работодатели холандци, немци, испанци, но и с роми от други държави (например Испания, Румъния, Украйна). Мигрантите, които до излизането си в чужбина са имали социални отношения в рамките на разширеното семейство, квартала и населеното място, преоткриват света. В рамките на семейството и квартала ромите са в своята сигурна среда. Много често там се намират „техните“ магазини, училище, работни места, социални услуги, лекар и ромите нямат необходимост да излизат навън. Вървейки в тази посока на размисъл се връщам на Алехандро Портес, който говорейки за социалния капитал на имигрантите, отбелязва, че те компенсират наличието на такъв в мрежата извън затворената общност с покачването му под формата на семейна подкрепа (Portes 1998: 13 - 14). Това включва и запазването на културните модели, съществуващи в тяхната собствена страна. Този извод би могъл да бъде добра отправна точка и аргумент в защита на тезата, че натрупаният икономически капитал в общността, води до нейното отваряне към околните. В този процес икономическият капитал се превръща в социален и като следствие на ниво локална общност се постига по-добра интегрираност. А това се случва дори само защото мигрантите роми излизат извън зоната си на комфорт, която им осигурява непрестанна и понякога безусловна подкрепа, за да се сблъскат с чуждо ежедневие и порядки, които в последствие им харесват и те приемат за себе си. Харесват им, защото всички те искат да живеят в по-добри условия, в благоустроен квартал заедно с другите хора и да получават достатъчно пари, за да могат да заплатят храната в магазина, режимните си разходи и образованието на децата си. Според информаторите ми роми именно това поражда чувството за равнопоставеност с останалите и им помага да преживеят липсата на семейството и носталгията по родния дом и България.

Тук идва още един важен момент, свързан с мобилността - по-добре образованите роми, които имат някаква професионална квалификация, повече трудов стаж в чужбина и някакви допълнителни умения, намират по-добре платена работа, в която има съответно и по-добри

условия на труд. Това стимулира желанието за образование, което е съществена част от процеса на натрупване на социален капитал още от най-ранна детска възраст. Не бива да се пренебрегва образованието на децата като мотив за миграция. Родители споделяха, че ще работят докато децата им се изучат и си „*тръгнат по пътя*“. Във всички посетени места се наблюдава завръщане към училище. При по-младите, за да вземат шофьорска книжка, за която задължително условие е завършен 8-ми клас, а при по-възрастните за изкарването на различна професионална квалификация, въз основа на която, да повишат заплащането им на работното място. Забелязва се и тенденцията младежите да се мотивират да завършват 12 клас, изключително и само, за да заминат в чужбина. За тях „мигрантите“ са пример за подражание. Въпрос на допълнителна работа и воля за адекватни промени е насочването на тези процеси така, че да се извлече максимална полза за общностното развитие.

Заклучение: мобилност и социален капитал

Мобилността и миграцията, се оказват движеща сила за развитието на ромските общности в икономическо, социално и културно отношение на индивидуално, семейно и общностно ниво. Мобилността и миграцията в чужбина пряко повлиява акумулирането на икономически капитал, който върнат в рамките на изпращащата общност, се трансформира в социален и културен капитал. Тези процеси спомагат за „отваряне“ навън на капсулираните ромски общности. Наблюдават се промени в социално-икономическото положение, натрупване на нови умения и знания, а оттам и промени в начина на живот и ценности. Физическото прекосяване на географските граници на квартала, населеното място, държавата, се оказват значимо и символно-натоварено действие, което позволява разширяване на общото познание за света, непосредствена среща и взаимодействие с Другия, културно обогатяване и възможност за опознаване и възприемане на нови жизнени стратегии. Всичко това става възможно заради натрупването първо на икономически капитал, който помага на големи части от ромската общност да излязат от затвореният кръг необразованост - безработица - бедност, паралелно акумулирайки нематериални форми на капитал (културен, символен и социален). Позитивите от този процес, които поставям за дискусия в текста, може и трябва да бъдат използвани при структуриране на политиките за интеграция, които се прилагат на държавно, общинско, общностно, но и индивидуално ниво.

Библиография:

- Грекова, Кирилова, Гологанова 1996:** Грекова, М., А. Кирилова и Н. Гологанова. циганите присъстват в света на българина?. в: *Социологически проблеми*, 2, с. 83-98.
- Грекова 2008:** Грекова, М. Документално изследване: Ромите в София, 1945-1989 г., в: *Ромите в София: от изолация към интеграция?*, с. 51-115.
- Грекова 2008а:** Грекова, М. Интеграция на ромите в българското общество - дела и документи (1999 - 2007). в: *Социологически проблеми*, специален брой, с. 103-136.
- Еролова 2013:** Еролова, Й. Нашите цигани в Полша. В: Еролова, Й., Славкова, М. *Етничност, религия и миграции на циганите в България*: 163-186. София: Парадигма.
- Миленкова 2013:** Миленкова, В. Глобализация, социален капитал и образование, В: *Проблеми на постмодерността*, т. 3, бр. 3, с. 223 - 236.
- Пампоров 2002:** Пампоров, А. Демографски характеристики на ромските миграции в България. В: *Население*, 1-2: 63-79.
- Пампоров 2006:** Пампоров, А. *Ромското всекидневие в България*. София: МЦ за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Пампоров 2009:** Пампоров, А. *Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България*. София: Институт „Отворено Общество“.
- Пампоров 2011:** Пампоров, А. Пияните мургави престъпници: образът на ромите в българските печатни издания в предизборен контекст. В: *Население*, № 3-4, с. 190-208.
- Попов 1992:** Попов, В. Циганите в България и тяхното етническо самозънание. В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в Българи.*, София: Център за изследване на демокрацията Фондация „Фр. Науман“, с. 118-124.
- Славкова 2013:** Славкова, М. Миграционни стратегии на българските цигани в Гърция и Испания. В: Еролова, Й. и Славкова, М. *Етничност, религия и миграции на циганите в България*: 111-161. София: Парадигма.
- Ракаджийска, Мишева, Христова 2012:** Ракаджийска, Т., Мишева, М. и Христова, М. Социалният капитал като личностно достойствие в мрежовата социална структура (българският случай). В: *Научни трудове на УНСС*, т. 2, София, Издателски комплекс - УНСС, с. 179-233.

Русанов (съст.) 1992: Русинов, В. *Аспекти на етнокултурната ситуация в България*. Т. I. София: Център за изследване на демокрацията Фондация „Фр. Науман“.

Стоилова 2012: Стоилова, В. Човекът и неговия социален капитал, в: *Годишник на УНСС*, с. 195-224.

Томова 1995: Томова, И. *Циганите в преходния период*. София: МЦИМКВ.

Томова 2008: Томова, И. Външни миграции при ромите в посткомунистическа България: причини, нагласи, поведение, последици. В: *Социологически проблеми*, специален брой: 154-177.

Томова 2011: Томова, И. Етничността и външната миграция на населението в посткомунистическия период в България. В: Хайдиняк, Марко (съст.) *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. 257-290. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.

Томова 2011а: Томова, И. Стереотипи и предразсъдьци за ромите в българската преса. в: сп. *Население*, кн. 3-4: 140-174.

Христова 2016: Христова, Т. Социалният капитал и виртуалните социални мрежи, *Eastern Academic Journal*, Issue 2, с. 44-61.

Avdzhieva 2015: Avdzhieva, A. Labour and Mobility of Roma Women from Plovdiv Area. In: Citlak, B., S. Kurtenbach, D. Gehne. *Global social work: regionale und locale herausforderung der armutszuwanderung aus sudosteuroopa. Dokumentation der internationalen Tagung vom 28.02.2014 an der Fachhochschule*. Dortmund.

Avdzhieva 2017: Avdzhieva, A. Women and Families: Mobility Strategies. In: Citlak, B., S. Kurtenbach, M. Lueneburg & M. Zlatkova. *The new diversity of family life in Europe. Mobile ethnic groups and flexible boundaries*. Germany: Springer.

Avdzhieva 2018: Avdzhieva, A. Work, Trade, Gender – about Roma People in Plovdiv. In: *Etudes Balkaniques*, vol. LIV.

Bourdieu 1986: Bourdieu, P. The Forms of Capital, in: Richardson, J (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport, CT : Greenwood, pp. 241-258.

Coleman 1988: Coleman, J. Social Capital in the Creation of Human Capital, in: *The American Journal of Sociology*, vol. 94, 95-121.

Levitt 1998: Levitt, P. Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion, in: *International Migration Review*, Vol. 32 (4): 926 - 948.

Levitt 2001: Levitt, P. *The Transnational Villagers*. Los Angeles: University of California Press.

Portes 1998: Portes, A. Social capital: Its Origin and Application in Modern Sociology, in: *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.

Waldstrom, Svendsen, G.L.H. 2008: Waldstrom, C. and Svendsen, G.L.H. On the Capitalization and Cultivation of Social Capital: Towards a neo-capital general science? *The Journal of Socio-Economics*, 37, 1495-1514.

Документи:

Анализ на ситуацията и оценка на потребностите от социални услуги Община Смолян 2012-2015 г.

Социално-икономически ефекти от публичните инвестиции за приобщаване на ромите в Каварна“ на Център за изследване на демокрацията, 2015

Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество, 1999 г.